Auteur: Clerinx, Herman Verschenen in: Omtrent, cultuurmagazine van het Davidsfonds, november 2005

Antwoorden op de dood door de eeuwen heen

Alles verandert en blijft hetzelfde

Met de dood krijgt iedereen te maken, met Allerheiligen en Allerzielen des te meer. In de wijzen om ermee om te gaan, komen twee elementen telkens terug. Enerzijds is de dood synoniem voor de pijn wanneer geliefden voor altijd verdwijnen. Anderzijds lokt het besef dat het leven eindig is de vraag uit wat er al dan niet na de dood komt. Een vraag waar mensen en culturen al eeuwen op tal van manieren mee worstelen.

Misschien is dit wel het belangrijkste onderscheid tussen de mens en de rest van de schepping: voor zover we weten is de mens zich als enige zoogdier bewust van zijn eindigheid. Kennelijk bestaat dat bewustzijn al heel lang, al van voor de moderne homo sapiens sapiens de aardbol betrad. Vlakbij de Karmelberg in Israël hebben archeologen graven van de Neanderthaler gevonden, waar meer dan 60.000 jaar geleden overledenen met bloemen waren bedekt. Als je geen besef hebt van de eindigheid van het leven, ga je niemand op die manier aan de aarde toevertrouwen. Dan laat je een overledene gewoon op haar of zijn laatste rustplaats achter; dat kost minder moeite dan een begrafenis organiseren.

Sterven & stenen

De oudste overgebleven bouwwerken van West-Europa zijn, merkwaardig genoeg, geen huizen maar graven: dolmens en hunebedden. Terwijl de prehistorische mens voor zichzelf genoegen nam met huizen van hout, leem en stro, bouwde hij voor z'n overledenen grootschalige grafkamers en -monumenten van steen. Maanden- en soms jarenlang werk moet zoiets hebben betekend. En dat terwijl de landbouw in de kinderschoenen stond en de boer echt geen tijd teveel had. Wilde hij de pijn verzachten door een plek – een graf – op te richten waar hij naartoe kon gaan? Onze voorouder moet alleszins goede redenen hebben gehad om z'n grafconstructies groots aan te pakken.

Misschien speelde ook ijdeltuiterij mee. De grote monumenten waren zeker niet voor heel de bevolking bedoeld; waarschijnlijk kwam alleen de elite in aanmerking. Een verschijnsel dat we het duidelijkst kennen van het oude Egypte, ook al weer bijna 5.000 jaar geleden. Daar lieten farao's voor zichzelf grafmonumenten oprichten, waarvoor duizenden arbeiders jaren aan een stuk moesten labeuren.

Het spreekwoord mag dan al suggereren dat we 'in het graf allemaal gelijk zijn', daarom is het graf van iedereen nog niet gelijk. Tot op vandaag worden af en toe overledenen met het nodige uiterlijke vertoon ter aarde besteld. De duurste tombes op onze luxueuze kerkhoven – Laken, Elsene, Spa, Gent (Campo Santo) of Antwerpen (Schoonselhof) – verzinken weliswaar in het niet tegenover de grote dolmens en piramides, maar dat er met menige begrafenis nog altijd enige ijdelheid gemoeid is, kan niemand ontkennen.

Een ietwat bizar neveneffect van dat uiterlijke vertoon is het zogeheten 'kerkhoftoerisme' dat tegenwoordig zelfs in clubverband kan worden 'beoefend'. 'Epitaaf' – van een toepasselijke naam gesproken – is bijvoorbeeld zo'n vereniging die zich toelegt op het bezoeken en bestuderen van begraafplaatsen.

Verassing

'Alles verandert en blijft hetzelfde,' aldus een Koreaans spreekwoord. Ook wat betreft de manier van begraven duiken regelmatig nieuwe gewoonten op, terwijl tegelijkertijd met de regelmaat van de klok naar oude tradities wordt teruggegrepen. Zo beleven we in onze tijd een overgang van begraven naar cremeren, net zoals dat tijdens de Bronstijd, bijna 4.000 jaar geleden, het geval was. Terwijl je tot (afgerond) 1970 als een zonderling werd beschouwd als iemand van je familie werd verast, kijkt tegenwoordig niemand meer op. De opheffing van het kerkelijke verbod op cremeren uit 1963 zal daaraan niet vreemd zijn, maar het past ook binnen onze nieuwe kijk op een mogelijk leven na de dood. Terecht of ten onrechte hebben steeds meer Vlamingen moeite met het idee van de Mechelse catechismus dat ooit alle overledenen zullen verrijzen en hun oude lichaam zullen terugkrijgen.

Zo worden bij een overlijden ook steeds vaker beroepsmensen ingeschakeld. De tijd dat de plaatselijke koster de doodsbrieven drukte en de dorpstimmerman een kist in elkaar knutselde, ligt op het Vlaamse platteland al een vijftigtal jaren achter ons. Vandaag bieden gespecialiseerde bedrijven hun diensten aan. En niet zelden maken die deel uit van, meestal Amerikaanse, multinationals.

Hardnekkige koffietafel

Voorts blijken begrafenisgebruiken vaak 'hardnekkiger' dan andere religieuze gewoonten. Jan Bleyen becijferde voor zijn boek *De dood in Vlaanderen* dat nog slechts afgerond 40 procent van de Vlamingen in een leven na de dood gelooft. Nog amper 10 tot 15 procent gaat regelmatig naar de kerk. En toch krijgt de grote meerderheid van de bevolking nog een kerkelijke uitvaart en vermeldt het herdenkingsmonument dat voor graf of urn wordt gebouwd, in de meeste gevallen nog een christelijk symbool. Vermoedelijk biedt bij het heengaan van een dierbare alleen het christendom de juiste woorden, de gepaste rituelen en de geschikte vormentaal.

Ook volksgewoontes vertonen soms een taai karakter. Dat bleek onlangs weer uit een internationaal onderzoek naar eetgewoonten tijdens sleutelmomenten van het leven. Uit dit project – Suikerbonen en beschuit met muisjes – kwam naar voren dat feesten zoals huwelijken of plechtige communies de afgelopen eeuw behoorlijk van karakter veranderden. Ze werden grootschaliger, duurder en chiquer. Maar de koffietafel na een begrafenis of crematie bleef grotendeels ongewijzigd. Van oudsher is dit in de meeste streken van Vlaanderen een sober gebeuren met als vaste ingrediënten koffie, broodjes met kaas en ham en een stuk taart toe. Volgens de traiteurs of cateraars verlangen veel mensen nog altijd niets anders. "Een koffietafel is geen feest."

Met dank aan de Heilige Dood

(c) Herman Clerinx

In de provincie Namen wordt op enkele plaatsen een heilige met de naam Saint-Mort – 'Sint-Dood' – vereerd. Aan de rand van het dorpje Haillot staat er voor hem zelfs een compleet bedevaartsoordje. De legende vertelt dat in de 7de eeuw een vrouw een doodgeboren kind kreeg. Ze trok op bedevaart naar Hoei, Maria kreeg medelijden met haar en schonk haar kind het leven terug. Opdat niemand zou vergeten wat er gebeurd was, kreeg het joch bij zijn doop de naam 'Mort' mee. Als kind ontpopte Mort zich tot een vroom kereltje, en als volwassen man trok hij zich terug als kluizenaar in de bossen bij Haillot. Op het einde van zijn leven besloot hij nog één keer het Laatste Avondmaal te herdenken. Als altaar gebruikte hij een grote steen. Na de dood van Mort bouwden de dorpelingen rond de steen een kapel. Pal boven de steen plaatsten ze het altaar. Tot vandaag de dag betreden bedevaarders de plek. Om hun gebed kracht bij te zetten, bukken de pelgrims zich onder het altaar en kussen de top van de steen. Bovendien schrapen sommigen er wat stof van af om mee naar huis te nemen, en door het eten te mengen. Want dit weet het volksgeloof al duizenden jaren: aarde van begraafplaatsen bezit een magische kracht.

Picknick & parade

Wat niet wegneemt dat vlak over de grens in Nederland, in het al even katholieke Noord-Brabant, in sommige streken wel zonder schroom begrafenisfisten worden aangericht. Na een begrafenis wordt daar gesmuld. Wat er bij zo'n gelegenheid op de tafel belandt, zou bij ons niet misstaan op – zeg maar – een verjaardagsfeest. Dergelijke culinaire gewoonten kunnen overigens behoorlijk ver gaan. Zo is het in Griekenland normaal als je op een kerkhof mensen ziet eten. In Mexico geldt Allerheiligen als een hoogtepunt van het jaar. Met heel de familie trekt men naar het kerkhof voor een uitgebreide picknick. Er zijn parades, er wordt gefeest en het gebeuren is zo 'leuk' dat vanuit steden als New York of Boston (enkele duizenden kilometers noordelijker) met Allerheiligen 'begrafenistoeristen' – géén familieleden – in het vliegtuig stappen om zo'n Mexicaanse picknick annex feest bij te wonen. Iedere sterveling heeft zo zijn manier om met het einde van het leven om te gaan.

De dood in Vlaanderen. Opvattingen en praktijken na 1950 **van Jan Bleyen kost € 23,50. In de reeks *Geschiedenis van de dood* verschijnen twee boeken van Lucien de Cock: *Rituelen en gewoonten in Europa* (€ 29,95) en *Begraafplaatsen in Europa* (€ 29,95). En Claire vanden Abbeele schreef met *Her-inneringen aan een geliefde* een afscheidsboek dat stap voor stap de verschillende processen in de rouwverwerking begeleidt met troostende teksten en persoonlijke ervaringen (€ 16,50). U kunt één of meerdere van deze boeken bestellen via de bon op pagina 48.**

Oud Keltisch of oud Duits feest?

Hoe *heidens* is Allerheiligen?

Waarom katholieken het feest van Allerheiligen uitgerekend op 1 november vieren, werd nog altijd niet helemaal achterhaald. Moest de katholieke heiligenherdenking een Keltisch feest een christelijk tintje geven? Ook daarvoor zijn de bewijzen veeleer twijfelachtig.

Aanvankelijk kende het christendom helemaal geen heiligenverering. De eerste kerkvaders hielden er niet van dat hun volgelingen tot overleden mensen baden. Dat deed de kerkleiders teveel denken aan de afgodencultus en de manier waarop sommige Romeinse keizers na hun dood als goddelijk werden beschouwd. "Duivelswerk," noemden de eerste kerkvaders zoiets.

Maar hun opvatting haalde het niet. De gewone christen keek met bewondering naar de heldenmoed van sommige martelaars, en ging bij herhaling naar hun graf om er te bidden en ze te gedenken. Na verloop van tijd begon hij ook andere overleden gelovigen te vereren. Die waren weliswaar niet de marteldood gestorven maar hadden toch ook deugdzaam geleefd. Samen met de martelaren bekleedden ook zij, zo redeneerde men, een belangrijk plekje in de hemel – ergens dicht bij God. Daardoor waren ze bij uitstek geplaatst om de nog levende stumpers te helpen. Tijdens hun verblijf op aarde hadden deze heiligen alles – vaak tot hun eigen leven toe – voor hun naaste overgehad. Waarom zouden ze dat niet meer doen nu ze in de hemel vertoefden, en in de ogen van veel christenen tijd te over hadden? In de ogen van menige christen was tot een heilige bidden, zinvol en nuttig.

De tijd stond stil

Na een poos legden de kerkleiders zich bij het onvermijdelijke neer en besloten de heiligenverering in goede banen te leiden. Heiligen aanbidden bleef een heidense praktijk maar tot een heilige bidden, uit eerbied of in de hoop geholpen te worden, dat mocht wel. De sterfdag van een heilige – dat wil zeggen: de dag dat zo iemand in de hemel was beland – werd herdacht. Waarschijnlijk tijdens de vierde eeuw stelde de kerk een feest in, waarop alle wezens in de hemel werden gevierd: Allerheiligen. Als tijdstip werd 12 (of 13) mei gekozen.

Overigens stak dat tijdstip zo nauw niet. In Syrië vierden ze Allerheiligen tijdens de Paasweek, in de Griekse invloedssfeer gebeurde dat de zondag na Pinksteren. Alleen Rome bleef de datum in mei lange tijd trouw; **Bonifatius IV** legde dat uitdrukkelijk vast in 609. Later, zo staat in de Legenda Aurea van **Jacobus de Voragine** te lezen, heeft **Gregorius IV** (817 – 844) het tijdstip naar 1 november verschoven. Keizer **Lodewijk de Vrome** – de zoon van **Karel de Grote** – zou die dag voor zijn Frankische rijk verplicht hebben gesteld en geleidelijk nam heel de westerse christenheid dat over.

De reden waarom precies voor 1 november werd gekozen, ging teloor in de nevelen van de geschiedenis. Jacobus de Voragine schrijft dat men de voorkeur gaf aan een feest in de herfst, omdat dan de oogst was binnengehaald en ze voldoende eten en drinken hadden. Tegenwoordig leggen veel auteurs een verband met het Keltische feest van Samhain, bekend van de middeleeuwse verhalen uit Ierland en Wales. Dat feest werd rond 1 november gevierd en gold als het Keltische nieuwjaar. De vooravond ervan werd het oude jaar afgesloten en tijdens die nacht – tot bij zonsopkomst het nieuwe jaar begon – stond de tijd even stil. De uitgelezen nacht, dus, om contact te hebben met de bewoners van de Andere Wereld en het Dodenrijk, gebieden waar nooit een klok staat te tikken.

Duits winterfeest

Om een dergelijk 'heidens' feest te stoppen, zou de Ierse kerk Allerheiligen op 1 november hebben geplaatst, zo schreef **James Frazer** in zijn *The Golden Bough*, een nog steeds populair boek uit 1922 over volksgebruiken van de hele wereld. Plausibele uitleg? Niet volgens **Herman Clerinx**, auteur van het boek *Kelten en de Lage Landen*: 'Toen Lodewijk de Vrome leefde, was Ierland al vier eeuwen gekerstend. Dat is lang om een heidens feest als Samhain sterk genoeg te laten voortleven, opdat de kerk zich rond 800 alsnog gedwongen zou zien om het een christelijk tintje te geven. Bovendien vinden we tot kort voor 800 in Ierland geen enkele vermelding van Allerheiligen op 1 november. Vroegere vermeldingen van een feest op 1 november kennen we echter wel uit Duitsland dat rond 800 wel pas gekerstend was. Karel de Grote had er nog een stel ongelovige Saksen gedood. Daar vond de clerus het kennelijk nodig om Allerheiligen op 1 november te vieren. Waarom weten we niet. Misschien speelde de clerus in op een plaatselijk heidens feest, al kan niemand zeggen welk. Of misschien wilden ze de herfst en de winter op een bijzondere manier inluiden. Dan heeft Jacobus de Voragine toch gelijk. Over de oorsprong van ons Allerheiligen is het laatste woord niet gezegd."
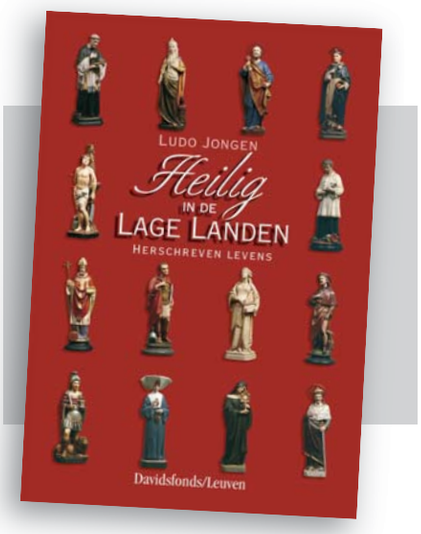
Meer weten over heiligen? Ludo Jongen schreef *Heilig in de Lage Landen. Herschreven levens* (€ 19,95). U kunt het boek bestellen via de bon op pagina 48.